

Szántó Judit

A bibliafordítások és a népi vallásosság a 16. századi Itáliában

KÖZTUDOTT, HOGY A REFORMÁCIÓ alaptételei közé tartozott a *sola Scriptura* elve, amely szerint a protestánsok kizárólag a Szentírást tekintették elfogadható hivatkozási alapnak bármilyen hitbéli kérdésben, és a hitvitákban is a Bibliából kívánták érveiket meríteni. Ez természetesen együtt járt azzal az igénnyel, hogy a Bibliát minél többen egyre jobban megismerjék, ami nélkülözhetetlenné tette az anyanyelvi fordításokat, és ezek elterjesztésénél éltek a 15. század közepén feltalált nyomtatás korszerű módszerével.

A katolikus egyház nem maradt tétlen a fenti események láttán. Tulajdonképpen mindaz katolikus körökön belül is lezajlott, ami a protestánsoknál: a Bibliához való hűség jegyében itt is felülvizsgálták az addig elfogadott dogmákat (bár lényegi változtatások nem történtek), megszülettek a katolikus népnyelvi Szentírás-fordítások, amelyeket sorra adtak ki nyomtatásban egyéb vallásos irodalmi művek mellett.

E képletben azonban Itália helyzete meglehetősen különleges volt. Bár nem létezett egy, az egész félszigetet magába foglaló állam, az egységet mégis biztosította a katolikus egyház fennhatósága. A vallási reform eszméi eljutottak ugyan ide az Alpokon túlról, működött néhány itáliai reformer (Bernardino Ochino, Pietro Martirio Vermigli stb.) is, de ez a megújulási mozgalom elég szűk réteget, főleg értelmiségieket, gazdag kereskedőket, egyházi embereket érintett, a társadalom nagy része nem nagyon érzékelte. Másrészt a katolikus egyház ellenőrző intézményei egy idő után minden itáliai reformgondolkodót vagy nézetei visszavonására vagy menekülésre kényszerítettek, ellenkező esetben börtön vagy pedig halálbüntetés várt rájuk. A pápai állam ellenőrzése kiterjedt a kereskedelmi forgalomba kerülő könyvekre, írásokra, így a Bibliára, annak egyes részeire, könyveire, a belőle készült kivonatokra, kompendiumokra is. Természetesen Itáliában is felmerült a népnyelvi Szentírás szerepének kérdése – a katolikus egyház álláspontja az ügyben a 16. század folyamán többször módosult. Ugyanakkor a kérdést tovább bonyolítja, hogy éppen ebben az időszakban folytak viták, nemcsak irodalmi és nyelvészeti körökben, arról, hogy melyik itáliai dialektus a legméltóbb arra, hogy az olasz irodalmi nyelv alapja legyen, ami azt is jelentette, hogy erre az „olasz”

nyelvre kellett lefordítani az idegen nyelvű műveket is. Másrészt az írott „olasz” nyelv és a köznép által beszélt dialektusok közötti különbség egyre növekedett, amit szintén figyelembe kell vennünk a bibliafordítások szerepének vizsgálatakor.¹

Már a 13–15. században is lefordították névtelen szerzők a Bibliát vagy annak egyes részeit, általában toszkán vagy velencei dialektusban. Azt a törekvést, hogy az olvasni nem tudó köznéphez is eljusson az Ige, leginkább a ferencesek és a domonkosok támogatták.² A 14. század végétől a 15. század végéig tartó időszakból körülbelül egy tucat olyan kézirat ismert, amelyek biztosan egy teljes Biblia részét képezték.³ A Szentírás egyes könyvei igen nagy népszerűsége miatt szert. Maga az Újszövetség, illetve külön-külön az evangéliumok, Szent Pál levelei, az úgynevezett katolikus levelek és a Jelenések könyve fordított változata már 14. századi kéziratokban felbukkant. Ebből a századból kivételesen ismerjük egy fordító, Domenico Cavalca nevét, aki az Apostolok cselekedeteit ültette át toszkánra.⁴ Az Ószövetséget vagy annak könyveit tartalmazó kéziratok nagy része szintén a 14. századból származik, mint például a Teremtés, a Bírák, a Királyok, a Krónikák, Sirák fia, Ezékiel, Dániel könyve.⁵ Lehetséges, hogy éppen ezen könyvek elterjedésében szerepet játszott egyfajta történelem iránti érdeklődés. Más okokból, a csodás elemek és a szentek életrajzához hasonlító története miatt volt kedvelt Tóbiás könyve, amely Barbieri szerint már a 14. században is az elterjedtek közé tartozott,⁶ azonban a Leonardi-féle összeállítás, amely a teljes vagy részleges bibliai szövegeket tartalmazó kéziratokat gyűjti össze, ellentmond ennek: a 15. ismert 14–15. századi kézirat közül csupán kettő eredeztethető a 14. századból.⁷ A Zsoltárok könyve is csak később érte el azt a rendkívüli népszerűséget, amelyet azután még igen sokáig megőrzött: a vizsgált két évszázadból ismert 23 kéziratból mindössze kettő 14. századi.⁸ Természetesen nem szabad szigorúan ragaszkodnunk a konkrét számokhoz, hiszen meglehetősen esetleges, hogy ebből a korszakból mi

¹ Már a középkorban is különös jelentősége volt a bibliafordításoknak az egyes népek nyelvének és irodalmának fejlődésében: az első ismert grúz és örmény nyelvű irodalmi szövegek bibliafordítások voltak. *La Bibbia nel medioevo*, 1996. 16.

² *New Catholic Encyclopedia*, Vol. II. 1967. 481.

³ BARBIERI, 1998. 98.

⁴ BARBIERI, 1998. 93–96.

⁵ LEONARDI, 1993. 885–886.

⁶ BARBIERI, 1998. 93.

⁷ LEONARDI, 1993. 886.

⁸ LEONARDI, 1993. 885.

maradt fenn napjainkig, azonban az arányok bizonyos eligazítást nyújthatnak. A teljes bibliai könyvek mellett fennmaradtak egyes szentírási részletekből összeállított válogatások, például a négy evangéliumból származó szemelvényeket közlő *Diatessaron*, vagy a Zsoltárok könyvéből készített válogatás.⁹ A teljes Biblia- vagy Újszövetség-kiadásokat mennyiségben és hatásban sokszorosan felülmúlták azok a szemelvénygyűjtemények, amelyek az istentiszteleten vasárnaponként elhangzó szentleckét és evangéliumot tartalmazták.¹⁰

A bibliai szövegek mellett nagy számban fordultak elő a szövegekhez írt kommentárok. Ezek általában a fentebb már említett könyvekhez, a Zsoltárokhoz, a Jelenések könyvéhez, az evangéliumokhoz nyújtottak magyarázatokat.¹¹ A kommentár műfaja is inkább a 15. század után tett szert nagyobb jelentőségre, legalábbis a Leonardi-féle leltár zömét a teljes vagy részleges szöveget tartalmazó kéziratok alkotják, kommentár csak elvétve található benne.¹²

Nagy népszerűségnek örvendtek a szentírási történetek feldolgozásai. Elsősorban Jézus születésének, szenvedésének és feltámadásának körülményeit (például Jézus hét szava a keresztfán is a gyakori motívumok közé tartozott) mesélték el, illetve ezekhez fűztek elmélkedéseket. A Krisztus életéről szóló elbeszélések népszerűségével vetekedett a Mária-történetek kedveltsége, és teret nyertek a Szent József-, Keresztelő Szent János-, Szent Péter- és Szent Pál-legendák is. Gyakran előfordult ezeknek és más bibliai motívumoknak dramatizált változata, misztériumjáték formájában. Igen sokan forgatták az úgynevezett *Fiore/Fioretto della Bibbia* című kompendiumokat is, amelyek az eredeti bibliai történetet dolgozták át, gyakran apokrif, legendai vagy mitológiai elemeket is felhasználva.¹³

1471-ben jelent meg először nyomtatásban népnyelvi Biblia Itáliában, és rögtön kettő is: az egyik szerzője Nicolò Malerbi, a másikat „októberi Biblia”-ként szokták említeni. Az utóbbi, bár szövege a filológusok szerint értékesebb, mert hívebb a 14. századi toszkán nyelvű fordítási tradíciókhoz, korántsem részesült olyan kedvező fogadtatásban, mint Malerbié, akinek munkáját többször újra kiadták, utoljára 1567-ben. Malerbi az előszóban, egy Lorenzo da Venezia nevű ferences szerzetesnek írt ajánlásban mindenkit, férfit és nőt, korra való

⁹ BARBIERI, 1998. 90–91.

¹⁰ BARBIERI, 1998. 92.

¹¹ BARBIERI, 1997. 180–187.

¹² LEONARDI, 1993. 885–886.

¹³ BARBIERI, 1997. 187–196.

tekintet nélkül „*ez égi és igen hasznos [lelki] táplálék*” fogyasztására hívott fel.¹⁴ Fordítása ezen kívül abból a szempontból is rendkívül fontos, hogy új lendületet adott a középkori kegyes irodalmi művek fordításának (például a *Legenda Aurea*éinak), másrészt, mivel érzékelték munkájának hiányosságait, új bibliafordításokra ösztönözött.¹⁵

A katolikus egyházban már Luther fellépését megelőzően felvetődött az anyanyelvi Bibliák kiadásának szükségessége. 1513-ban Pietro Querini és Paolo Giustiniani *Libellus ad Leonem* című, X. Leó pápához írt levelükben javasolták, hogy az istentisztelet során elhangzó szentírási részleteket a hívők anyanyelvén olvassák fel. A következő évben Giustiniani Girolamo Benivenihez fordult, hogy felkérje a teljes Biblia szövegének újbóli lefordítására.¹⁶ Levelében arra hivatkozik, hogy ha a nép nem érti meg a szertartások szövegét, akkor az egyház nem tud jó gyümölcsöt hozni, amire eredetileg rendeltetett. Ezen kívül, mivel az Isten dicsőítése eddig is a legkülönbélebb nyelveken hangzott fel, ideje bevezetni a templomokba az olasz nyelvet, amelyet egész Itáliában ismernek.¹⁷ A terv nem valósult meg, bár Beniveni később lefordított néhány zsoltárt.¹⁸ Az új fordítások elkészítését ösztönözte az is, hogy a humanisták a Biblia latin változatait is filológiai vizsgálatoknak vetették alá és javításokat javasoltak, valamint az, hogy Svájcban és a német területeken virágzott a népnyelvi Bibliák kiadása.¹⁹

A teljes Szentírás lefordítása Antonio Brucioli nevéhez fűződik, aki 1530-ban az Újszövetség, 1531-ben a Zsoltárok könyve népnyelvi változatát adta közre, mielőtt 1532-ben megjelentette az egész Szentírást.²⁰ A Brucioli-féle fordítás rendkívüli sikert aratott, ami annak volt köszönhető, hogy Brucioli és

¹⁴ Nicolò Malerbi [...] nella premessa alla sua Bibbia si era rivolto ai lettori convocandoli „tutti universalmente senza alcuna differentia de maschio o de femina o da età a tale celestiale et utilissime vivande”. Idézi: FRAGNITO, 1997. 40.

¹⁵ BARBIERI, 1998. 98–101.

¹⁶ FRAGNITO, 1997. 27–28.

¹⁷ „...la necessità della cosa constringna a desiderare che ne le chisie si cominciasse a leger le Scripture in quella lingua che fusse da' populi intessa, perché, non essendo intessa, non può quel fructo fare al quale fu instituita che si dovesse così *in ecclesiis* legere. Onde tra tutti i miei più caldi desideri, io son un de quei che desidero che in qualche modo la lingua volgare sia in le chiesie di Dio introducta, a ciò che (in tante diversità di lingue essendo laudato Dio) in questa lingua comune a tutta Italia fusse, in servir con le altre, glorificato il nostro creatore.” Idézi: BARBIERI, 1997. 172–173.

¹⁸ BARBIERI, 1998. 101.

¹⁹ New Catholic Encyclopedia, Vol. II. 1967. 482.

²⁰ BARBIERI, 1998. 102–103.

a kiadó Giunti család átgondolt stratégiával adta ki a Bibliát, illetve egyes részeit, akár a kiadások sorrendjét, akár a könyvek méretét (nyolcadrét forma, amely könnyen hordozhatóvá és kézbe vehetővé tette azokat), akár azt vesszük figyelembe, hogy szándékosan nem látták el értelmező apparátussal a szövegeket, hogy még a látszatát is elkerüljék az eretnekségnek.²¹ Más kutatók szerint mégis írtak kommentárokat, amelyekből hamar kiderült, hogy Brucioli rokonszenvez a reformáció eszméivel, így betiltották az általa fordított Biblia használatát.²² Azonban a kommentároktól függetlenül is okot adott a gyanúra Brucioli Bibliája: több ponton Luther eszméinek, írásainak ismeretéről tanúskodott (például az I. Ferenchez írt ajánlás, vagy Hans Holbein illusztrációinak átvétele a Luther-féle Újszövetségből), és már a címlap (Lorenzo Lotto műve) is felforgató tartalmú üzenetet hordozott.²³ Működése nyomán azonban új és új fordítások születtek: 1536-ban látott napvilágot a Zaccheria da Firenze-féle Újszövetség, 1538-ban Sante Marmocchino a Brucioli-Biblia felülvizsgálatával elkészítette a maga Szentírás-fordítását, 1545–46-ban ismét egy Újszövetség került kiadásra, a fordító neve ismeretlen. A hirtelen felfokozódott aktivitás mögött a katolikus egyház állt, amely a domonkosok fordításait akarta bevetni a hívő olvasóközönség kegyeinek megnyeréséért folytatott versenyben. Mindnyájan alulmaradtak azonban Bruciolival szemben.²⁴

Mind az első igazi protestáns Újszövetség, mind az első teljes protestáns Biblia Genfben jelent meg, az előbbi 1555-ben, az utóbbi 1562-ben.²⁵ Szintén Genfben nyomtatták 1607-ben az olasz reformált vallásúak az első olyan Szentírást, amelyet fordítója, Giovanni Diodati közvetlenül az eredeti szöveg alapján készített és amely három évszázadig a követendő minta maradt.²⁶ 1567 után egyébként kizárólag külföldi városok (Lyon, Genf, Párizs, Nürnberg) nyomdáiból kerültek ki olasz nyelvű Bibliák, ezek illegális kereskedelem, csempészet útján jutottak vissza Itáliába.²⁷ A protestánsokról szólva érdemes említést tenni arról, hogy Juan de Valdés²⁸ itáliai követői a 16. század közepe táján mes-

²¹ FRAGNITO, 1997. 71–72.

²² New Catholic Encyclopedia, Vol. II. 1967. 482. Lehetséges, hogy a kommentárok 1532-ben még valóban nem szerepeltek, hanem – talán a nagy közönségsikeren felbátorodva – csak a későbbi kiadások valamelyikébe vette bele azokat a kiadó.

²³ FRAGNITO, 1997. 33.

²⁴ FRAGNITO, 1997. 58–62.

²⁵ BARBIERI, 1998. 101–106.

²⁶ New Catholic Encyclopedia, Vol. II. 1967. 482.

²⁷ FRAGNITO, 1997. 38.

²⁸ Juan de Valdés 1490 körül született a spanyolországi Cuencában. Az alcalái egyetemen folytatta tanulmányait, megtanult görögül és héberül. 1529-ben jelent meg neve feltűnése nélkül a *Diálogo de doctrina cristiana* című munkája, amely heves reakciót váltott ki

terük munkássága nyomán, valószínűleg a spanyol fordítás alapján vagy azzal párhuzamosan lefordították és kommentárokkal látták el Máté evangéliumát. Ez a munka nemcsak kronológiailag volt Valdés utolsó műve, hanem a reformátor azt egyfajta spirituális vándorút lezárásának, az Isten Igéjébe való behatolás legmagasabb fokának is szánta, amelyhez a zsoltárok mint az emberi nemzedék, a törvény korának szövegei, majd az apostolok leveleinek (amelyek már az új, keresztény nemzedéket képviselik) lefordításán keresztül vezetett az út. Malerbihez hasonlóan tehát itt is jelentkezett bizonyos fokozatosság, ha egészen más jellegű is.²⁹

Mint ahogy a korábbi időszakban, úgy a 16. században is a Biblia egyes könyveinek, fel- és átdolgozásainak kiadásai példányszámban jóval túlszárnyalták akár a teljes Biblia, akár az Újszövetség kiadásait. Christian Bec 582, firenzei polgároktól származó könyvjegyzéket publikált az 1413-tól 1608-ig terjedő időszakból. A vizsgálat számadatokkal is megerősíthette azt a tapasztalatot, hogy az egyes bibliai könyvek (az evangéliumok, a Zsoltárok könyve, Szent Pál levelei, a Jelenések könyve) jóval nagyobb arányban fordulnak elő, mint az egész Szentírás. A Zsoltárok könyvétől eltekintve az Újszövetség könyvei képviselnek nagyobb súlyt, azonban még ezeknél is népszerűbbek a bibliai anyagot, főleg az evangéliumok és a zsoltárok anyagát átszervező kivonatok vagy a liturgikus évhez kapcsolódóan az egyes szentleckéket és olvasmányokat tartalmazó kiadványok. Nem feledkezhetünk meg a *Fioretti della Bibbia* újabb és újabb kiadásairól, továbbá ebben az időszakban is sokan olvasták a Jézus, illetve Mária életével foglalkozó műveket. Gigliola Fragnito azzal magyarázza a jelentéget, hogy még mindig kevesek álltak olyan műveltségi szinten, hogy közvetlenül értelmezhatték volna a szent szövegeket, másrészt anyagilag is kevesen engedhették meg maguknak egy-egy kéziratos vagy nyomtatott Biblia megvásárlását.³⁰

Carlo Ginzburg „egy 16. századi molnár világgépé”-ről írt mikrotörténeti munkájában ugyancsak megvizsgálta, milyen könyvekkel rendelkezett a szóban forgó Menocchio. Bár a könyvek jegyzékét Ginzburg az inkvizíciós vallo-

erasmiánus felfogása miatt, így Valdés Itáliába menekült. Itt hamarosan egy egyházi emberekből, nemesekből álló kör alakult ki körülötte, amelynek tagjai közé tartozott többek között Giulia Gonzaga, Bernardino Ochino és Marcantonio Flaminio. Az *Alfabeto cristiano* című munkája már 1541-ben bekövetkezett halála után, 1545-ben, a főművének tekinthető *Le cento e dieci considerazioni* 1550-ben jelent meg. New Catholic Encyclopedia Vol. XIV. 1967. 514.

²⁹ OSSOLA, 1974. 239–268.

³⁰ FRAGNITO, 1997. 47–49.

mások során elejtett utalások alapján állította össze, így az szükségszerűen torzított (ezért lehetnek túlsúlyban a vallási könyvek), mégis fontos forrásul szolgál. Menocchio rendelkezett többek között egy népnyelvű Bibliával, az *Il fioretto della Bibbia*val, egy Mária tiszteletét hirdető könyvvel (*Il Lucidario/Rosario della Madonna*) és Jacopo da Voragine *Legenda Aurea*jának fordításával (sőt, talán egy Koránnal is). Közös vonásuk ezeknek a könyveknek (és az itt fel nem soroltaknak is), hogy általában két-háromszáz évvel korábban íródtak, és sokféle társadalmi réteg kedvelte őket.³¹

A korszakra vonatkozó bibliográfiák tovább finomítják a képet, illetve alátámasztják a korábbi megállapításokat. Anne Jacobson Schutte az 1465 és 1550 között nyomtatásban megjelent népnyelvű vallásos műveket gyűjtötte össze. Itt is megfigyelhető, hogy az Ószövetség könyvei háttérbe szorulnak, egyes könyvek (Kivonulás, Ruth, Jeremiás, Ezékiel, Ámosz, Zakariás) csak Savonarola prédikációiban szerepelnek, másokat, elsősorban az izgalmas, fordulatokkal teli, vagy éppen szerelmi témájú történeteket (Ábrahám és Hágár, Ábrahám és Izsák, Eszter, József, Judit, Saul, Salamon, Zsuzsanna története) misztériumjáték formájában dolgoztak fel. Hasonlóképpen az Újszövetség egyes epizódjait is dramatizálták, főleg természetesen Jézus és Mária életének eseményeit, de olyan elvont teológiai fogalmakat is, mint a Szentlélek. Az evangéliumokat elsősorban Márk és János előadásában kedvelték, Szent Pál levelei ezen leltár alapján is népszerűbbek voltak a többi apostoli levélnél (egyesekek csak prédikációk utalásaiban jelennek meg), de az evangéliumokat és a leveleket egyaránt maguk mögé utasították a Biblia-kivonatok, a *Compendio della storia dell'antico e nuovo testamento* és a *Fiore novello estratto della Bibbia*, amelynek több változata is megjelent. A teljes szentírási tudást kívánta magába sűríteni a *Thesaurus della sapientia evangelica*, amely 1534 és 1549 között jelent meg Velenében.³²

A 16–17. századi népi vallásosság nyomtatványainak bibliográfiáját Lorenzo Baldacchi állította össze. Figyelemre méltó, hogy a 412 nyomtatvány között 24 Jézus életére vonatkozó mű található – ennél alig kevesebb, 23 szól Máriáról, azonban még ezt a kifejezetten nagy Mária-tiszteletet is felülmúlja a szentek kultusza: összesen 69 szentekről szóló legenda szerepel a jegyzékben, ezen kívül 96, főleg szentekhez intézett fohász. Az Ószövetség csak nagyon elvétve jelenik meg, mindössze a teremtés és az özönvíz elbeszélése, Zsuzsanna és a vének története, valamint a Jób szenvedéseiről szóló rész szerepel egy-egy műben.

³¹ GINZBURG, 1991. 101–108.

³² JACOBSON SCHUTTE, 1983. 82–97. (Biblia-kiadások, egyes bibliai könyvek kiadásai), 211–220. (Jézus Krisztus életével foglalkozó művek), 313. (misztériumjátékok)

Néhány evangéliumi történet önállóan is megjelent, így a tékozló fiú példázata, Jézus találkozása Lázárral, Mártával és Máriával, valamint a Jézus életét elmesélő alkotásokban általában nem szereplő pusztai megkísértés. Nem hiányoznak a vasárnapi olvasmányokat és szentleckéket tartalmazó kötetek és a bibliai ismereteket nagyon tömören, vázlatosan tárgyaló könyvek (legtöbbször a *Rime spirituali...* címet viselik). Újdonság a korábbiakhoz képest, hogy a leggyakrabban mondott imádságokat és a keresztény vallás alapjait ismertető műveket is kiadtak, amelyeknek gyakran adták a *Giardino/Giardinetto spirituale*, azaz „lelki kert(ecske)” címet.³³

Ezek az adatok egyértelműen mutatják a hangsúlyeltolódásokat az Ószövetségtől az Újszövetség irányába, illetve az eredeti szentírási szövegektől a feldolgozások, kivonatok felé. A jelenség hátterében a katolikus egyháznak a hívők Biblia-olvasásáról vallott nézeteinek változásai állnak, amelyek erősen összefüggtek személyi és intézményi változásokkal, de erről később esik majd szó. Most azt a kérdést tekintjük át, valójában milyen mértékben jutott el a Szentírás szava az egyszerű emberekhez!

A legkézenfekvőbb módnak az egyéni olvasás látszik. Baldacchi szerint a kézműves rétegekben a felnőtt férfiak korcsoportjában igen magas volt az írni-olvasni tudók aránya, jóval magasabb, mint addig feltételezték.³⁴ Hasonló megállapítást tesz Carlo Ginzburg is az inkvizíció által perbe fogott molnár vallomásai alapján: Menocchio falujában viszonylag sokan olvastak (bár társadalmi helyzetük nem nagyon derül ki), gyakran cserélgették egymás között a könyveket, amelyekre nem vigyáztak különösebben, úgy látszik, azok hozzátartoztak mindennapos életükhöz.³⁵ Fragnito említ egy 1524-es végrendeletet, amelyben egy római szabó kevés, de egytől-egyig vallásos könyve között felsorolja a Jézus életéről való elmélkedéseket, a *Fioretta* és egy teljes népnyelvű Bibliát.³⁶

A fenti példák mégsem tekinthetők általánosnak. Egy korabeli versike arról tudósít, hogy az emberek zömének továbbra is a munka töltötte ki az életét: „A Szent Kereszt-imádságot, az üdvözlégyet, a miatyánkot nem tudja az ember fejben tartani, sem a tintával írt vagy nyomtatott szövegeket. Aratni és kűszni-mászni – ez a mi szentleckénk, amit feljebbvalóink nekünk tanítottak”.³⁷ A legtöbb ember oly mó-

³³ BALDACCHI, 1980.

³⁴ BALDACCHI, 1980. 21–22.

³⁵ GINZBURG, 1991. 106.

³⁶ FRAGNITO, 1997. 51.

³⁷ „Alfabeto dei villani: La Santa Croce, l’Ave, el Pater nostro / Non se l’haom possú tegnir a mente / Né littra fatta a stampa o con inchiostro. / Avare e rampegare con gran stente / Questa è la nostra prima lettion / Che n’ha insegno i nostri mazorente.” Idézi: GINZBURG, 1972. 647–648.

don került kapcsolatba a Bibliával, hogy hallgatta a műveltebbek felolvasását.³⁸ A szentmiséken való részvétel, az olvasmányok, szentleckék, az evangélium és a prédikáció figyelemmel kísérése ugyanilyen módon szolgálta a bibliai tudás terjesztését. A 14–15. században is a szentbeszéd volt a Szentírás szövegei közvetítésének legfőbb eszköze, különösen, hogy olyan karizmatikus szónokok éltek ebben az időszakban, mint Bernardino da Siena vagy Girolamo Savonarola.³⁹ Carlo Borromeo bíboros 1573-ban az *Instructiones* című munkájában foglalta össze a papok számára, *hogyan* hirdessék az igét. (Az 1560-as években fektették le azt, *mit* kell a lelki-pásztoroknak feltétlenül megismertetniük a hívő közösségekkel.) Borromeo a Szentíráshoz és a keresztény hagyományokhoz való visszatérést tartotta kívánatosnak, elvetette a század első felében jellemző, inkább az ékesszólást csillogtató és csupán a hívők képzeletét felvilágosító stílust. Az *Instructiones* felvázolta az ideális prédikátor alakját, de ami érdekesebb, a nyelvezetre vonatkozóan is tartalmazott előírásokat. A prédikációnak világosnak és lényeginek kell lennie, ezért kerülni kell minden keresettséget, felesleges, üres díszességet, egyszóval a barokkos beszédmodort. Mivel olyan szentbeszédre van szükség, amelyet a hívők azonnal megértenek, alkalmazkodni kell a különböző társadalmi rétegek kultúrájához, a számukra ismerős vonatkoztatási pontokra érdemes hivatkozni, viszont Borromeo nem javasolta a dialektális kifejezések használatát.⁴⁰

A templomon kívül az iskolában találkozhatott az egyszerű közember a Biblia szövegeivel, ugyanis ebben az időszakban a gyerekek ugyanazokból a könyvekből tanultak meg olvasni, mint amelyekből a katolikus vallás legfontosabb imádságait és alapszabályait elsajátították, sőt, a későbbiekben ezek szolgálták a latin nyelv alapjainak oktatására is. Ezen könyvek között megtalálhatjuk a vasárnaponként elhangzó szentleckéket és evangéliumokat közlő gyűjteményeket, a hét bűnbánati zsoltárt, a népnyelvre lefordított *Legenda Aureát* és más kegyes és elmélkedésre buzdító műveket (*Officium Mariae Beatae Virginis, Krisztus követése* Kempis Tamástól, stb.). Ha felnőttkorában az emberek nagy része nem is olvasott és talán el is felejtette ezt a képességét, az iskoláskorban megszerzett hitbeli ismeretek minden bizonnyal valamilyen szinten megmaradtak.⁴¹

³⁸ JACOBSON SCHUTTE, 1983. 3–4.

³⁹ BARBIERI, 1997. 178–180.

⁴⁰ FARRIS, 1983. 199–214.

⁴¹ GRENDLER, 1982. 87–99.

Felmerül a kérdés, hogy mennyire érhetek el ezekhez a közemberekhez a reformáció áramlatai, egyáltalán az a gondolat, hogy a Bibliát önállóan, a pap közvetítése nélkül is lehet tanulmányozni. Az itáliai reformer körök tagjai elsősorban humanista műveltségű személyek voltak, a grammatika vagy a jog tudósai,⁴² Anne Jacobson Schutte ennek kapcsán felveti: bukásuk oka az is lehetett, hogy ez az elit csoport nem tanult a németektől és velük ellentétben kevésbé és túl későn kezdte szívügyének tekinteni, hogy a nyomtatás lehetőségeit kihasználva a latinul nem tudó rétegek kezébe építő népnyelvű olvasmányokat adjon.⁴³

Ennek ellenére már az, hogy a bibliaolvasás komoly, a katolikus egyház számára riasztó méreteket öltött, hogy a társadalom olyan szegmensei akartak most egyszeriben a hit kérdéseiben véleményt nyilvánítani, amelyek addig nem ve(he)ttek részt aktívan vallási vitákban, azt jelentette, hogy ezen a téren „ledőltek a tanultakat (ez alatt klerikusokat és laikusokat egyaránt értve) és a műveletlenket elválasztó korlátok”.⁴⁴ Ráadásul számos jel utal arra, hogy mégis léteztek a művelt újjítók és a köznépet összekötő, sokszor hajszálvékony szálak. Meglepő módon egy nem túl iskolázott ember, Gerolamo da Bologna *Operetta nova spirituale* című munkájában olyan ki-fejezés bukkan fel („*beneficio di Cristo*”), amely korábban Erasmus és Melanchthon műveiben szerepelt.⁴⁵ A Friuliban élő molnárhoz, Menocchiohoz szintén többszörös közvetítéssel, áttételesen jutottak el az antitrinitarizmus tanai.⁴⁶ Éppen az általa képviselt és a népi vallásos irodalom célközönségét jelentő réteg, Gallini kifejezésével élve, az „intellektuális kézművesek” játszottak meghatározó szerepet az értelmiségiek és az analfabéta tömegek közötti kulturális közvetítésben.⁴⁷ Menocchio fel is emelte szavát a tudás kisajátítása ellen; felismerte, hogy az írás (és az olvasás) birtoklása hatalom forrása, ezért a szegények elárulásának tartotta a latin nyelv hivatalos és egyházi használatát, sőt, azt is kijelentette, hogy „*az inkvizítorok nem akarják, hogy mi is tudjuk azt, amit ők tudnak*”. Ezzel szemben úgy vélte, hogy az emelkedett dolgok megismerésére bárki vágyhat.⁴⁸

A nyelv kérdése az anyanyelvű Bibliák és egyéb vallási művek elterjedése után is megosztotta az itáliai társadalmat. A reformáció előtti időszakban a legkülönbözőbb dialektusokban jelentek meg vallási alkotások, ismerünk a velencei,

⁴² OSSOLA, 1974. 257–258.

⁴³ JACOBSON SCHUTTE, 1983. 1.

⁴⁴ FRAGNITO, 1997. 72.

⁴⁵ GINZBURG, 1972. 640–641.

⁴⁶ GINZBURG, 1991. 171–178, 186–191.

⁴⁷ BALDACCHI, 1980. 17–22.

⁴⁸ GINZBURG, 1991. 161.

toszkán, firenzei, modenai, veronai, lombard, lucaniai, szárd nyelvjárás vonásait mutató műveket,⁴⁹ a papság és a művelt laikusok azonban továbbra is a latin *Vulgátát* forgatták.⁵⁰ A reneszánsz és a humanizmus virágzása idején a Bibliákat általában velencei vagy toszkán dialektusban fordították – és éppen ez a két nyelvi változat vetekedett azért, hogy az olasz irodalmi nyelv rangjára emelkedjen. Giustiniani egyebek mellett azért is buzdította Benivenit egy új fordítás elkészítésére, mert Malerbi változatában hemzsegték a velencei nyelvjárásban használatos formák.⁵¹ Pietro Bembónak (aki ugyan velencei volt) és Aldo Manuziónak köszönhetően a toszkán kezdett egyre nagyobb elfogadottságra szert tenni.⁵² Ezzel szemben amikor 1536-ban lefordították és kiadták Angela Foligno látomásait, az ajánlásban a szöveg gondozója előrebocsátotta, hogy az volt a célja az írások lefordításával, hogy azok minél szélesebb körben elterjedjenek, és mivel csak a közérthetővé tétel volt a szándéka, nem ügyelt sem a toszkán, sem az udvari elegáns beszédmód használatára.⁵³ A népi vallásos művek nyelvezete tehát rendkívül egyszerű volt, a társadalom legalsóbb rétegeinek nyelvhasználatához igazodott, és néha dialektális hatások érvényesültek benne.⁵⁴ Mivel ezeket a műveket gyakran átdolgozták, valószínűnek tarthatjuk, hogy ilyenkor figyelembe vették azt is, hogy a leendő olvasóközönység melyik nyelvjárást beszéli.

A katolikus egyház a Biblia egyéni olvasásának eszméjét a reformáció gondolatvilága beszivárgásának tulajdonította. Valóban, az 1520-as évektől kezdtek megjelenni az első hírek és írások Itáliában az Alpokon túl zajló változásokról, és ezek közül a legnagyobb lelkesedést a Szentírás személyes olvasása és értelmezése váltotta ki, főleg Szent Pál leveleit „fedezték fel” különös érdeklődéssel. A bibliaolvasás gyors elterjedését az is magyarázza, hogy addigra alig lehetett hozzáférni az eredeti szövegekhez, mivel azokat szinte a kommentárok helyettesítették és a prédikációk is gyakran kimerültek a művelt ékesszólás fitogtatásában.⁵⁵ Az egyház sokáig megengedően foglalt állást a váratlanul megnőtt érdeklődéssel szemben; kezdetben a mindenki számára ért-

⁴⁹ BARBIERI, 1997, 1998.

⁵⁰ New Catholic Encyclopedia, 1967. 481.

⁵¹ BARBIERI, 1997. 173.

⁵² FRAGNITO, 1997. 27.

⁵³ „...il curatore aveva tradotto gli scritti in volgare perché fossero più diffusi, senza però badare «ad elegante parlare né a lingua toska o cortigiana, ma solo a farlo intelligibile»” Idézi: GINZBURG, 1972. 642–643.

⁵⁴ BALDACCHI, 1980. 14.

⁵⁵ GINZBURG, 1972. 641–642.

hető nyelvű fordítások révén terjedő eretnesség miatti félelmen felülkerekedett az a szándék, hogy kielégítsék a köznépek a mélyebb, személyesebb vallásosság iránti igényeit,⁵⁶ továbbá tekintetbe vették azt, hogy a bibliaolvasás hagyománya Itáliában már évszázadokra nyúlt vissza. (A korábbi, a középkori eretnységek ellen irányuló tiltó intézkedések csak egy-egy területre korlátozódtak és nem érintették Észak-Itáliát, holott éppen ezen a vidéken a protestáns eszmék terjedése egészen komoly méreteket öltött.) Így volt lehetséges az, hogy sokáig forgalomban maradhettek olyan verziók, amelyek nem kanonizált bibliai könyveket vagy protestáns jellegű olvasási segédleteket, kommentárokat tartalmaztak. Mindemellett az egyházi körök igyekeztek kivonni a bibliafordítások kezdeményezését a laikusok kezéből, és azt a domonkosok felügyelete alá helyezni, akik – mint már említettük – maguk is részt vettek a fordítás munkájában és a népnyelvi változatok terjesztésében. A katolikus egyház tehát valójában nem tudott rugalmasan reagálni az újfajta olvasási szokások megjelenésére, amelyek a nagyobb kezdeményezőkézséget és a hívő és a Biblia közötti bensőségesebb viszonyt tükrözték; még mindig nem volt hajlandó arra, hogy megkülönböztetés nélkül engedélyezze a szent írásokhoz való önálló hozzáférést – egyrészt fenntartotta magának az értelmezés jogát a magyarázó glosszák betoldásával, másrészt fokozatosságot javasolt az olvasásban a hívő társadalmi státusának és kulturális szintjének megfelelően.⁵⁷

Hivatalosan először az 1545-ben megkezdődött trienti zsinat vette napirendjére a kérdést. A résztvevők két táborra szakadtak: a népnyelvű Bibliák támogatói nagyrészt humanista műveltségű, lelki gondozással foglalkozó püspökök voltak, élükön Cristoforo Mandruzzo bíborossal, míg az ellenpártot főleg szerzetesrendek tagjai, a skolasztikus teológiában jártasságot szerzett prelátusok alkották, mint például Pacheco bíboros.⁵⁸ A fordítások mellett kiálló egyházi méltóságok azt hangoztatták, hogy mindig is voltak népnyelvű Bibliák, ráadásul a latint egyre kevesebben értik, ami még inkább szükségessé teszi a lefordított változatokat. Az eretnység terjedését szerintük nem a népnyelvű Szentírások, hanem az alkalmatlan papok és a rossz fordítások számlájára kell írni. A velük szembenálló párt képviselői viszont ragaszkodtak ahhoz a nézetükhöz, hogy a fordítások táptalajt adnak az eretnek gondolatok születésének és terjedésének, továbbá veszélyeztetik az egyház közvetítő-oktató szerepkörét. Arra is hivatkozhattak, hogy több országban (például Angliában, Spanyolor-

⁵⁶ FRAGNITO, 1997. 65–70.

⁵⁷ FRAGNITO, 1997. 34–36, 58–62.

⁵⁸ BARBIERI, 1998. 108.

szágban és Franciaországban) a civil hatóságok már betiltották a népnyelvű Bibliákat.⁵⁹

Mennyire lehetett a reformáció hirdetőit összefüggésbe hozni a bibliaolvasással? A kapcsolat egyáltalán nem olyan egyértelmű, mint gondolnánk. Péter Katalin egyik tanulmányában arra hívja fel a figyelmet, hogy Luther működése kezdetén ugyan a bibliaolvasás és -értelmezés szabadságát hirdette meg (például *A német nemzet keresztény nemességéhez* című röpiratában), amelyben – ahogy Luther bibliafordításában is – Erasmus hatását lehet felfedezni, az egyházszervezés megindulása után azonban megváltozott az álláspontja. Luther maga nem is szívesen vett részt ebben a munkában, ő csupán az előszót írta a száz választófejedelem kérésére Melanchthon által megfogalmazott normákhoz, amikor viszont az első, 1528–29-es egyházlátogatás során meglehetősen kaotikus állapotokkal szembesült, tudatos egyházszervezővé vált, nekifogott a káté megírásának, amely alapvető tanításairól és a szertartásbeli és egyházkormányzati rendszabályokról tájékoztatta a hívőket. Az egyéni bibliaolvasás és szabad bibliamagyarázat helyett a Szentírásban foglalt tanítások hallgatását és megtartását írta elő, hasonlóan Kálvinhoz, aki eleve a katekizmusok megismerését szorgalmazta, és az evangélium hirdetésére és magyarázatára egyedül a lelkipásztort tartotta jogosultnak. Így 1529 után Luther Kálvinnal együtt azt vallotta, hogy bár az egyéni bibliaolvasás nem tiltott, az nem tesz a reformált vallások követőjévé, és nem visz közelebb az üdvösség elnyeréséhez.⁶⁰ Ennek kapcsán megemlíthetjük azt is, hogy az eretnekséggel megvádolt Menocchio (noha a falu közössége főleg azt hozta fel ellene, hogy „*akármerre jár, fűvel-fával vitatkozik, s van egy, a nép nyelvén írt Bibliája, folyton arra hivatkozik, s megátalkodottan hajtogatja a nézeteit*”)⁶¹ valójában pusztán ember alkotta műveknek tekintette mind a kanonikus, mind az apokrif evangéliumokat, és nagyon kevés pontos utalást tett a Szentírásra, helyette vallási elképzelései kialakításánál inkább a *Fioretti*-típusú feldolgozásokra és hallomás útján szerzett ismereteire támaszkodott.⁶²

A trienti zsinaton a két tábor közötti erőegyensúly és a kibékíthetetlen ellentétek miatt végül nem bocsátottak ki a népnyelvű fordításokra vonatkozó dekrétumot, csupán a *Vulgáta* autentikusságát szögezték le.⁶³ Azonban továbbra is megmaradt az a szándék, hogy az egyház ellenőrzése alatt tartsa a bibliai szövegeket. Az első általános index kiadására azután került sor, hogy IV. Pál

⁵⁹ FRAGNITO, 1997. 76–77.

⁶⁰ PÉTER, 1995. 31–55.

⁶¹ GINZBURG, 1991. 55.

⁶² GINZBURG, 1991. 116–117.

⁶³ BARBIERI, 1998. 108.

került a pápai trónra. Gian Pietro Caraffa elődjével ellentétben egyáltalán nem hajlott a lutheránusokkal való párbeszédre és kiegyezésre, mereven védelmezte az ortodoxiát. Az inkvizíció tagjaiból Michele Ghislieri vezetésével bizottságot állított fel, amely egy első, túl enyhének tartott változat után 1558. december 30-án kiadott egy második, még szigorúbb indexet. Először a fordítások kiadását igyekeztek megakadályozni a nagyobb nyomdászati központokban,⁶⁴ elsősorban Velencében. A később népi vallásos műveket kiadó műhelyek Lazióban (Róma, Viterbo, Ronciglione), Umbriában (Perugia, Orvieto) és Marchéban (Macerata) ekkor valószínűleg nem játszottak jelentős szerepet, mivel a pápai államhoz tartoztak, így szigorúbb felügyelet alatt álltak, és a egyes olvasmányokon is mindig ott szerepelt a „*Con Licenza de' Superiori*”, azaz a „felsőbb hatóságok engedélyével” kifejezés.⁶⁵ Később a tilalmat kiterjesztették a népnyelvű szent szövegek olvasására és birtoklására is. Ez is az északi területeket érintette mélyebben, amit az inkvizíciós statisztikák is kellőképpen illusztrálnak. A tiltott könyvek birtoklása miatt indított perek (természetesen e könyveknek csak egy része lehetett népnyelvű szentírási szöveg) aránya az összes ügyön belül Friuliban volt a legmagasabb: az elsődleges vádak közel 8%-át, a másodlagos vádak 15%-át tette ki. Ezt követte Velence, ahol az arány 5, illetve 12,6% volt – a valóságban sokkal magasabb lehetett a tiltott könyveket birtoklók száma, hiszen a város maga is nyomdászati központ volt, másrészt földrajzi elhelyezkedése révén a német területen nyomtatott művek is könnyebben eljuthattak ide, és nem hanyagolható el az a körülmény sem, hogy a velencei hatóságok igyekeztek távolságot tartani a szentszéki ellenőrzéstől és vonakodtak a trienti zsinat határozatainak betarttatásától is. Nápolyban szinte jelentéktelennek nevezhető a tiltott könyvek birtoklásával megvádoltak száma, az elsődleges vádaknak mindössze 1%-a volt ilyen ügygel kapcsolatos, Szicíliában pedig nem is jegyezték fel ilyen esetet.⁶⁶

Az első általános index hamar használhatatlannak bizonyult, mert válogatás nélkül, drasztikusan büntetett és a végrehajtást kizárólag az inkvizíció hatáskörébe utalta. IV. Pál utódja, IV. Pius pápává választásának másnapján bejelentette szándékát egy új, püspökökből álló bizottság létrehozására, amelyet az index felülvizsgálatával és szigorának enyhítésével kívánt megbízni. A püspökök közreműködése a hívek ellenőrzésében is arra volt hivatva, hogy ellensúlyozza a korábban az index végrehajtásával egyedül megbízott inkvizíció túlzottan megnövekedett befolyását, illetve arra, hogy megossa a feladatokat

⁶⁴ FRAGNITO, 1997. 80–84.

⁶⁵ BALDACCHI, 1980. 15.

⁶⁶ Statisztika, 2000. 238–242.

a két intézmény között, mivel az egyházmegyei rendszer kiegészíthette az inkvizíciónak az alsóbb szinteken már csak kevésbé hatékony szervezetét. A bizottság működésének eredményeképpen jócskán lerövidült a betiltott művek listája, és megszűnt sok, a nőkre vagy az egyháziakra vonatkozó korlátozás. A Szentírást még ekkor sem tartották mindenki kezébe való olvasmánynak. A teljes szöveget csak a művelt személyek számára engedték volna meg, a laikusoknak általában csak néhány könyvet (a Példabeszédek könyvét, az Ószövetség történelmi könyveit, egyik-másik evangéliumot, az Apostolok Cselekedeteit, Szent Pál leveleit) javasoltak, azokat is magyarázatokkal ellátott fordításban. A Biblia közvetlen olvasására nem alkalmasak számára a prédikáción és a katekizmuson alapuló tanítási programot dolgoztak ki,⁶⁷ ez utóbbi elgondolás a protestáns propaganda elleni védekezés egyik elemét képezte. A könnyebb megjegyezhetőség kedvéért gyakran verses formában fogalmazták meg a katolikus alaptételeket, például a tízparancsolatot, a három isteni erényt, az irgalmasság testi és lelki cselekedeteit, a hét erényt és a hét halálos bűnt.⁶⁸ A 16–17. századból származó 412 népi vallásos nyomtatvány közül 314 verses formában íródott.⁶⁹ A szóban terjesztett eszmék és a köznépre kevésbé nagy hatást gyakorló teológiai traktátusok mellett a katolikus egyháznak lépnie kellett a vallásos művek egyre nagyobb áradatával szemben is, amelyek könnyen hozzáférhetőek voltak és megteveszthették az egyszerű hívőt.⁷⁰ Így katolikus részről is igyekeztek hasonló módon megélénkíteni a hitéletet, és ehhez felhasználták a népi vallásosság kedvelt témáit a nyomtatásban, az ikonográfiában, a liturgiában és a drámajátékokban egyaránt.⁷¹ 1566-ban újra (és a 17. század második feléig utoljára) kiadták Malerbi Bibliáját is.⁷² Mondókák hirdették, hogy a nyomtatás milyen sok áldást hozhat, természetesen csak akkor, hogy ha a nyomdász és a könyvkereskedő kizárólag az inkvizíció által engedélyezett kegyes műveket ad ki, illetve árusít.⁷³

⁶⁷ FRAGNITO, 1997. 95–104.

⁶⁸ BALDACCHI, 1980. 62.

⁶⁹ BALDACCHI, 1980. 11.

⁷⁰ FARRIS, 1983. 200.

⁷¹ BALDACCHI, 1980. 7–9.

⁷² FRAGNITO, 1997. 106.

⁷³ „La Stampa apporta molto beneficio, / S'ella però vien fatta senza vicio. / Il buon Stampator è diligente / In far libri stampar correttamente. / Libro non stampa il buon Stampatore / Senza licenza del'Inquisitore. / Se 'l stampator divote imagin stampa / Stampi ancor di Giesu nel cuor la stampa. / Cose buone stampar, che gioveria / Al stampator? s'egli buono non sia?”
„Il buon librar non tien libri dannati, / Ma vende solamente gl'approbati. / Il buon librar, che sol'il giusto attende, / I libri suoi per prezzo honesto vende. / Il buon librar, se gl'ordin dati serua /

A látszólagos nyugalom ellenére a katolikus egyházon belül tovább zajlottak a viták. A meglévő ellenőrző struktúrák működése egyre nyilvánvalóbban elégtelennek bizonyult, akár a már indexre tett művek „kijavítása”, akár a titokban a félszigetre csempészett vagy helyben íródott eretnek vagy legalábbis gyanús írások üldözése terén. Ezért V. Pius új intézményeket vont be az index ismételt felújításába. 1570-ben a Maestro del Sacro Palazzo hatáskörébe helyezte a vatikáni nyomda által kiadott művek felülvizsgálatát és megtisztítását, 1572-ben pedig megkezdte munkáját a Congregazione dell’ Indice, amely az előző index átdolgozását végezte el, és még ugyanebben az évben újra a tiltólistára vették az 1559-ben elítélt írásokat és szerzőket. Bár a Sirleto vezette bizottság által elkészített indexet hivatalosan, nyomtatásban nem adták ki, az hatályban volt. A könyvek engedélyezésével és betiltásával foglalkozó két kongregáció, a Congregazione dell’ Inquisione és a Congregazione dell’Indice gyakran akadályozta egymás tevékenységét, mindkettő ragaszkodott előjogaihoz és munkamódszereihez, kulturális, vallási és politikai beállítottságuk ugyanakkor teljesen eltért. Ezenkívül a Maestro del Sacro Palazzo is illetékesnek tartotta magát az ügyben. A cenzúrával megbízott hivatalok felépítése egyre összetettebbé vált, de csak V. Sixtus pápasága idején látszottak először megfelelően felkészültnek feladatuk ellátásához.⁷⁴

Az 1570-es évek végétől nagyszabású támadás indult a népnyelvű Bibliák ellen. Először a latin és népnyelvű, verses bibliai feldolgozásokat és a népnyelvű Bibliákat tették indexre, később a szentmisén felolvasott szentleckék és evangéliumok gyűjteményeit is tilalom sújtotta. Bár az 1569-es index már feltűntette a *Fioretti*hez hasonló *Flores Bibliorum et doctorum*ot, Damiano Rubeo atyának még 1576-ban is figyelmeztetnie kellett a bolognai inkvizítort, hogy vonja ki a forgalomból a még szabadon forgó példányokat.⁷⁵ Az évek során további, egymással szoros összefüggésben nem álló intézkedések következtek, míg az 1580-as évek elejére a népnyelvű bibliafordítások elleni támadás elérte tetőpontját. 1582-ben Carlo Borromeo is ediktumban foglalt állást a népnyelvű Szentírások és egyéb eretnek könyvek birtoklása ellen⁷⁶ – összhangban a már ismertetett, a prédikációról szóló *Instructionesszel*, vagyis most egyértelműen amellet foglalt állást, hogy a hívőknek a jól prédikáló papokon keresztül kell megismerniük a Szentírást. Az 1590-es index betiltotta a részleges kiadásokat is.⁷⁷

La robba col suo honor conserva. / S’in bottega divoti libri tiene, / Perché non debbe anch’egli esser da bene?” Idézi BALDACCHI, 1980. 23.

⁷⁴ FRAGNITO, 1997. 111–128.

⁷⁵ GINZBURG, 1991. 328.

⁷⁶ FRAGNITO, 1997. 131–142.

⁷⁷ BARBIERI, 1998. 109.

A fentiekben bemutatott folyamat magyarázatul szolgálhat az itáliai társadalom vallási eszméinek alakulására, a reformációhoz való viszonyára, sőt, valamennyire a 17–18. századi kulturális fejlődésére is. A középkorban a teljes Újszövetség- és Biblia-kéziratok, valamint az ezekből készített kompendiumok egymás mellett léteztek, volt lehetőség arra, hogy az egyén önállóan tanulmányozhassa a Szentírást (még ha ez keveseket érintett is) – a trienti zsinat után fokozatosan a kompendiumok váltak kizárólagossá, sőt, egy idő után ezek is eltűntek, és helyüket a katekizmusok és az imádságokat, előírásokat általában verses formába öntő művecskék vették át. Alberto Vaccari véleménye szerint a katolikus egyház azért nem tudott válaszolni a protestáns bibliafordítások által támasztott kihívásra, mert helyette minden tekintetben a prédikáció és a nevelő tevékenység mellett kötelezte el magát.⁷⁸ Azonban ez végleg passzivitásra kárhóztatta az itáliai hívők többségét, azon kevesek pedig, akikhez valamilyen formában eljutottak a reformáció elképzelései, és ezeket hirdetni kezdték, szinte biztosan kemény megtorlásra számíthattak. Másrészt fokozatos elszegényedés figyelhető meg a dialektusok használatában is. Míg a 13–15. században rendkívül sok nyelvi változatban születtek magas színvonalú vallásos művek és fordítások, addig a 16. század végétől kezdve a piacot elárasztották a rendkívül egyszerű nyelvezetben írt könyvecskék, ezzel szemben az irodalmi nyelvként kanonizált firenzei dialektus nem érvényesülhetett és nem járulhatott hozzá a nyelvi egységesítéshez, mert a szépirodalmi művek nagy része is indexre került. Ez meghatározóan befolyásolta a későbbi fejlődést: nem alakult ki az egyes nagyobb dialektusoknak saját irodalma, illetve a firenzei változatot hosszú ideig csak a művelt rétegek tekintették sajátjuknak, a köznép nagy része számára szinte érthetetlen maradt. Az alapvető fordulat a 18. század második felében következett be, amikor Lambertini bíboros, a későbbi XV. Benedek került a pápai trónra, aki 1758-as *Sollicita ac provida...* kezdetű bullájában újra engedélyezte a népnyelvű Bibliák olvasását.⁷⁹ Ehhez hozzájárult, hogy Itáliában is egyre több követője támadt a felvilágosodásnak, amely új korszakot nyitott mind az egyház szerepéről vallott felfogásával, mind az egyéni gondolkodás szabadságának hirdetésével.

⁷⁸ BARBIERI, 1998. 110.

⁷⁹ GARAVAGLIA, 1993. 858.

Felhasznált irodalom és rövidítések jegyzéke

BALDACCHI

- 1980 BALDACCHI, Lorenzo: *Bibliografia delle stampe popolari religiose del XVI-XVII secolo*. Firenze, Olschki, 1980.

BARBIERI

- 1997 BARBIERI, Edoardo: Panorama delle traduzioni bibliche in volgare prima del concilio di Trento. Parte I. In: *Folia Theologica*, 8 (1997) 169–197.
- 1998 BARBIERI, Edoardo: Panorama delle traduzioni bibliche in volgare prima del concilio di Trento. Parte II. In: *Folia Theologica*, 9 (1998) 89–110.

FARRIS

- 1983 FARRIS, Giovanni: L'arte della persuasione religiosa tra il popolo nelle „Instructiones” di S. Carlo Borromeo. In: *Cultura popolare e cultura dotta nel Seicento. Atti del Convegno di Studio di Genova (23–25 nov. 1982)*. Milano, Angeli, 1983. 199–214.

FRAGNITO

- 1997 FRAGNITO, Gigliola: *La Bibbia al rogo. La censura ecclesiastica e i volgarizzamenti della Scrittura (1471–1605)*. Bologna, Il Mulino, 1997.

GARAVAGLIA

- 1993 GARAVAGLIA, Gianpaolo: Traduzioni bibliche a stampa fra Quattrocento e Settecento. In: *Mélanges de l'École Française de Rome – Moyen Age*, 105 (1993) 857–862.

GINZBURG

- 1972 GINZBURG, Carlo: Folklore, magia, religione. In: *Storia d'Italia. Volume I: I caratteri originali*. Torino, Einaudi, 1972. 601–676.
- 1991 GINZBURG, Carlo: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világgépe*. Ford. GALAMB György János. Budapest, Európa, 1991.

GRENDLER

- 1980 GRENDLER, Paul F.: Come Zuanne imparo a leggere: scolari e testi in volgare nelle scuole veneziane del '500. In: *Scienze, credenze occulte, livelli di cultura. Convegno internazionale di studi (Firenze, 26-30 giugno 1980)*. Firenze, Olschki, 1980. 87-99.

JACOBSON SCHUTTE

- 1983 JACOBSON SCHUTTE, Anne: *Printed Italian Vernacular Religious Books 1465-1550. A Finding List*. Geneve, Libraire Droz, 1983.

La Bibbia nel Medioevo

La Bibbia nel Medioevo. A cura di Giuseppe CREMASCOLI e Claudio LEONARDI. Bologna, Dehoniane, 1996.

LEONARDI

- 1993 LEONARDI, Lino: Inventario dei manoscritti biblici italiani. In: *Mélanges de l'École Française de Rome - Moyen Age*, 105 (1993) 863-886.

New Catholic Encyclopedia

New Catholic Encyclopedia - Volume II (Baa - Cam) és Volume XIV (Tha - Zwi). New York - St. Louis - San Francisco - Toronto - London - Sydney, McGraw - Hill, 1967.

PÉTER

- 1995 PÉTER Katalin: A Biblia-olvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században. In: *Papok és nemesek. Művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél századból (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai, 8.)* Budapest, 1995. 31-55.

OSSOLA

- 1974 OSSOLA, Carlo: Tradizione e traduzione dell'"Evangelo di San Matteo" di Juan de Valdés. In: *Eresia e riforma nell'Italia del Cinquecento. Miscellanea I*. Firenze, Sansoni - Chicago, The Newberry Library, 1974. 239-268.

Statisztika

A velencei, friuli, nápolyi és szicíliai inkvizíció statisztikája. Vádak és vádlottak (1547–1794). In: *Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Szerk. POÓR János. Budapest, Osiris, 2000. 238–242.